

ИСЛАМ ТАРИХЫ, ӨНЕРІ
МЕН МӘДЕНИЕТІН ЗЕРТТЕУ ОРТАЛЫҒЫ

«ӘЗІРЕТ-СҰЛТАН» ҰЛГЫ
ТАРИХИ-МӘДЕНИ МУЗЕЙ-ҚОРЫҒЫ

ҚАЗАҚСТАН МЕН ОРТАЛЫҚ АЗИЯДАҒЫ ИСЛАМ ЖӘНЕ ЙАСАУИЙАНЫҢ МӘДЕНИ ТАРИХЫ

Девин ДиУис

Йасауи, Ахмад

*Yasavī, Ahmad**

Ахмад Йасауи, аймақтың танымал сопылық қайраткері, кейіннен Йасауиия сопылық тариқатының негізін қалаушы ретінде танылған. Орта Азиядағы оның есімімен байланысты танымал қасиетті орын, Амир Тимурдің бұйрығымен XIV ғасырдың соңында салынған кесенеде орналасқан. Ең алғашқы дереккөздерде ол тек «Шайх Ахмад Йасауи» деп аталған, бірақ ол көбінесе оның есіміне «Ходжа» титулын қосу арқылы белгілі болған. Оның қасиетті бейнесі түркілермен тығыз байланыста болды. Ерте дереккөздерге сәйкес, олар оны «Ата Йасауи» деп құрметтеген, бұл жерде «ата» дегеніміз «әке» мағынасында. Осылайша ол «түркі шайхтарының жетекшісі» ретінде танылған.

Ахмад Йасауидің Орта Азиядағы сопылық шайх ретінде тарихи тұлға болғаны туралы еш күмән жоқ болғанымен, оның өмірі туралы ақпарат өте аз. Оның қай жылы қайтыс болғаны белгісіз, бірақ қайтыс болған жылы ретінде көбінесе 562 һ.ж./1166-1167 м.ж. болжалады, бірақ бұл дата оның сопылық силсилаларындағы орны туралы даулы мәлімдемелер негізінде ұсынылған және негізсіз болып табылады. Оның өмір сүрген кезеңі туралы әңгімелерде айтылған жанама дәлелдер оны XII ғасырдың аяғы мен XIII ғасырдың басында өмір сүрген деп көрсетеді. Йасауи аймақтық сопылық шайх ретінде тұрақты түрде суреттеледі, әсіресе «Түркістан» деп аталатын аймақпен, яғни ішкі Азия даласының көшпенді түркілеріне дейінгі қалалық Мауараннахр өркениеті арасындағы шекаралық аймақпен байланыстырылған. Ол қазіргі Қазақстанның оңтүстігінде орналасқан Түркістан қаласымен (қазіргі аты Түркістан) байланысты. Бұл жерде оның танымал кесенесі орналасқан. Осылайша, ол көшпенді түркі тайпаларының ортасынан шықпай, исламның оның уақытынан екі ғасыр бұрын орныққан қала ортасындағы көшпенділердің ортасынан шыққан.

Йасауидің Орта Азияның, немесе түркі көшпенділерінің исламдануына белгілі бір тарихи рөл атқарғаны күмәнді. Йасауидің отбасы туралы дәстүрлер айтарлықтай өзгеше, бұл оның ата-бабаларының әңгімелері кем дегенде әлеуметтік топтардың артықшылықтар мен қасиетті адаммен генеалогиялық байланыстарды мүдде етуге негізделген бәсекелестік шеңберінде дамығанын көрсетеді. Қалай болғанда да, генеалогиялық деректер Йасауидің қасиетті беделінің маңызды құрамдас бөлігі болып табылады. XIV ғасырдың ортасында жазылған дәстүрлер оның 'Алидің ұлы Мухаммад б. ал-Ханафийадан тарағанын көрсетеді, оның ішінде Исхақ Баб сияқты қаһарманымен қоса Сырдария аңғарында исламды орнатқан жауынгерлер мен билеушілер ретінде суреттеген. Оңтүстік Қазақстан мен Орта Азияның басқа да өңірлеріндегі қауымдар арасында сақталған генеалогиялар бұл топтардың Ахмад Йасауимен туыстық байланысын дәріптейді.

Ахмад Йасауидің сопылық оқуы туралы деректерді бір-бірімен сәйкестендіру өте қиын. Отбасылық деректер сияқты, олар да әуел баста бәсекелестік мақсатта таралған дәстүрлерді бейнелейді. Ең танымал дәстүр бойынша Йасауиді Йусуф

* Алғашқы жарияланған жері: DeWeese, Devin. "Yasavī, Ahmad," in: *The Oxford Encyclopedia of the Islamic World*, ed. John L. Esposito (Oxford: Oxford University Press, 2009), vol. 6, 66. 15–16.

Хамадани (1140 ж. қ. б.)-дің төрт ізбасарының үшіншісі ретінде көрсетеді және оның туған Түркістанына оралу үшін Хамадани шеңберіндегі көшбасшылығынан бас тартқанын, шәкірттерін Хамаданидің төртінші ізбасары 'Абд ал-Халиқ Гиджауваниға (кейінгі Нақшбандийа дәстүрі өз силсиласын осы тұлғаға байланыстырады) тапсырғанын растайды. Бұл оқиға хронологиялық тұрғыдан қарастырылғанда күмән тудырады және оның Гиджаувани ізбасарларымен бәсекелестікке түскен кезде Йасауиден тарайтын сопылық дәстүрді заңсыз деп көрсетуге тырысқанының айқын белгілері де байқалады. Дегенмен, бұл оқиға Нақшбандийа дереккөздерінде көп кездескендіктен Йасауидің мистикалық силсиласы туралы кейінгі еңбектерде жиі айтылатын нұсқасы болды.

Керісінше, Нақшбандийа шеңберінде жасалмаған немесе олардың ықпалымен жасалған Йасауидің рухани оқуы туралы хикаялардың көпшілігі Йасауидің бірнеше сопылық ұстаздардан оқығанын растайды. Олардың арасында ең танымалы Шихаб ад-дин 'Умар Сухраварди (1234 ж. қ. б.). Сондай-ақ, Йасауидің Хизр пайғамбардан оқығаны және оған Арслан Баб деген жұмбақ тұлға арқылы Пайғамбардан мирас берілгені айтылады. Соңғысын «шамандық» тұлға ретінде көрсетуге немесе Йасауидің исламға дейінгі түркі діни дәстүрлеріне қанық болғанын, оны белгілі бір доктриналық немесе сектанттық бағдармен байланыстыруға еш негіз жоқ.

Көптеген Ахмад Йасауи туралы мәліметтер негізінен XVI ғасырдан ерте жазылған жоқ, әрі олар оны әулиелік кереметтер көрсеткен тұлға ретінде сипаттайды. Өте аз бөлігі ғана оны ханақа орталығында шәкірттерге сабақ беріп, бағыт-бағдар берген сопы ұстаз ретінде көрсетеді. Йасауийа дәстүрімен байланысты ерте сопылық дәстүрлер оның өмірі сияқты белгісіз. Нақшбандийа деректерінде оған қатысты төрт шәкірттің екеуінің есімдері ғана белгілі. Йасауийа сопылық шеңберлерінің ішкі дәстүрлері оның үш басты шәкірті болғанын айтады: Хаким Ата, Сопы Мухаммад Данишманд және Баба Мачин. Бұлардың ішінде біріншісі XV ғасырдан XVIII ғасырға дейін Орталық Азияда әрекет еткен Йасауийа тариқатының басты шәкірті болып табылады. Екіншісі Исма'ил Ата есімді тұлғамен байланысқан, маңызды бірақ танымал емес сопылық линияның рухани атасы болған. Үшіншісі биологиялық тектілікті насихаттаған деп есептеледі. Йасауи есімімен аталған сопылық дәстүр «ара зикр» деп аталатын зикрді (дыбысымен аталған) және мистикалық оңашалануды (халват) қолдануымен ерекшеленген, бірақ ол XIII ғасырдағы Шығыс ислам әлеміндегі басқа негізгі сопылық қауымдастықтардан айрықша доктриналық, ритуалдық немесе әлеуметтік бағыттарымен ерекшеленбеген. Йасауи шарифатқа күмәнданатын немесе оны елемейтін біртүрлі «гетеродокс» исламды ұстанған деген жиі кездесетін пікір Орталық Азия деректерінде қолдау таппаған.

Ахмад Йасауидің атымен нақты байланысты жазбаша жұмыс бізге жеткен жоқ. Шағатай түркі тіліндегі өлеңдердің жинағы ретінде белгілі «Диуан-и хикмат» қазіргі уақытта оған жатады деп есептеледі, бірақ ішкі және сыртқы дәлелдер бұл мәлімдемені қолдамайды. Сондықтан, оның басты мұрасы оның атымен байланыстырылған сопылық дәстүрде жатыр, бұл дәстүр әсіресе Орталық Азия түркі халықтары арасында сопылық рәсімдер мен діни практикаларды кеңірек әлеуметтік ортаға таратуда маңызды рөл атқарды. Сонымен қатар, Йасауидің естелігі оның кесенесімен және онымен генеалогиялық байланыстағы топтармен байланысты халықтық дәстүрде өмір сүруде және әлі де сақталуда.

[Қар. және: Қазақстан; Ханқаһ; Нақшбандийа; және Суфизм].

Библиография

- DeWeese, Devin. The *Mashā'ikh-i Turk* and the *Khojagān*: Rethinking the Links between the Yasavī and Naqshbandī Sūfi Traditions, in: *Journal of Islamic Studies* 7 (1996), 66. 180–207.
- Köprülü, Mehmet Fuad. *Early Mystics in Turkish Literature*. Ағылшын тіліне аударған және өңдеген: Gary Leiser and Robert Dankoff. Forword by Devin DeWeese. London and New York, 2006. Бұл еңбек Ахмад Йасауи туралы ең маңызды (бірақ ескі) зерттеулердің бірі болып саналады (алғаш 1918 жылы жарияланған), соң кең түсіндірмелермен толықтырылған.
- Privratsky, Bruce G. *Muslim Turkistan: Kazak Religion and Collective Memory*. Richmond, Surrey, U.K., 2001. Қазақстанның оңтүстігіндегі исламның этнографиялық зерттеуі; Йасауи кесенесі мен әулетіне байланысты дәстүрлердің ықпалына қатысты мол деректерді қамтиды.

ИСЛАМ ТАРИХЫ, ӨНЕРІ
МЕН МӘДЕНИЕТІН ЗЕРТТЕУ ОРТАЛЫҒЫ

«ӘЗІРЕТ СУЛТАН» ҰАТТЫҚ
ТАРИХИ-МӘДЕНИ МУЗЕЙ-ҚОРЫҒЫ

Қазақстан мен Орталық Азиядағы ислам және Йасауийаның мәдени тарихы

Девин ДиУис

Истамбұл-Түркістан 2025

ӘОЖ 297(574+575)

КБЖ 86.3(5Қаз)я73

Д-36

Алғы сөзін жазғандар: **Нұрлан Дүкенбаев, Махмуд Ерол Кылыч**

Баспаға дайындағандар: **Ұрқия Утепбергенова, Әшірбек Муминов, Нұрлан Дүкенбаев, Селахаддин Уйгур**

Девин ДиУис. Қазақстан мен Орталық Азиядағы ислам және Йасауийаның мәдени тарихы. Ағылшын тілінен қазақ тіліне аудармасы / Аударған: Камила Муминова. Баспаға дайындағандар: Ұрқия Утепбергенова, Әшірбек Муминов, Нұрлан Дүкенбаев және Селахаддин Уйгур. – Ыстамбұл, Түркістан: «Әзірет Сұлтан» Ұлттық тарихи-мәдени музей-қорығы, IRCICA, 2025. – 688 б. – (Ислам өркениетінің тарихы бойынша дереккөздер мен зерттеулер сериясы; № 61)

ISBN: 978-92-9063-453-9

Бұл кітап Қазақстанның ислам мәдениеті мен жазба мұрасын зерттеу саласындағы маңызды жетістіктермен таныстыруды мақсат етеді. Девин ДиУис зерттеулерінің үлкен бөлігі қазақ тіліне аударылып, бір жинаққа біріктіріліп отыр. Америкалық ғалымның еңбектері Қазақстанның академиялық қауымдастығы үшін ерекше құнды. Себебі, оның зерттеулері нәтижелі, пайдаланған әдістері тиімді, қолданған ортағасырлық дереккөздері өте мол әрі сенімді. Осы жетістіктер отандық зерттеушілерге тың идея, жаңа бағытқа жол ашатыны анық.

ӘОЖ 297(574+575)

КБЖ 86.3(5Қаз)я73

ISBN: 978-92-9063-453-9

Sources and Studies on the History of Islamic Civilisation Series; no. 61

Cataloguing in Publication Data

Devine DeWeese. Cultural History of Islam and the Yasawiya in Kazakhstan and Central Asia. Translation from English into Kazakh / Foreword by Nurlan Dukenbayev and Preface by Mahmud Erol Kılıç. Transl. Kamila Muminova. Editors: Urqiya Utepbergenova, Ashirbek Muminov, Nurlan Dukenbayev and Selahaddin Uygur. Istanbul, Turkistan: National Historical and Cultural Museum-Reserve Azret Sultan, IRCICA, 2025. 688 pages.

© Copyright | IRCICA & National Historical and Cultural Museum-Reserve Azret Sultan
Istanbul, Turkistan 2025

Аударған: **Камила Муминова**

Баспаға дайындағандар: **Ұрқия Утепбергенова, Әшірбек Муминов,
Нұрлан Дүкенбаев, Селахаддин Уйгур**

Басып шығарған және түптеу жасаған: www.secilofset.com.tr

МАЗМҰНЫ

ӘУЕЛГІ СӨЗ (Н.М. Дүкенбаев)	7
АЛҒЫ СӨЗ (Проф. Махмұд Ерол Кылыч)	9
КІРІСПЕ (Проф. Девин ДиУис).....	11
Аңдатпа.....	13
Summary	15
Аннотация	17
Қысқартулар.....	19
1. Орталық Азиядағы Кубрауиға тариқатының әлсіреуі.....	21
2. Орталық Азия тарихы туралы ескерусіз қалған бір дерек: XVII ғасырлық Йасауиға агиографиясы – «Манақиб ал-ахйар».....	55
3. Баба Камал Джанди және Орталық Азия түркілері арасындағы Кубрауиға дәстүрі	65
4. Түркі машайықтары және Ходжаган: Йасауиға және Нақшбандиға сопылық дәстүрлері арасындағы байланыстарды қайта қарастыру	95
5. Тимурилер дәуіріндегі Йасауиға шайхтары: XIV және XV ғасырлардағы сопылық қауымдардың әлеуметтік және саяси ролі туралы ескертпелер.....	117
6. Орталық Азиядағы XIX ғасырдың қасиетті шежірелер саясаты: Киелі орын құжаттары мен генеалогиялық шежірелердегі Ходжа Ахмад Йасауимен байланысты ұрпақ топтары.....	131
7. Йасауиға тариқаты және XVII ғасырдың Орталық Азиядағы парсы агиографиясы: ‘Алим Шайх ‘Алийабади және оның «Ламахат мин нафахат ал- қудс» еңбегі.....	155
8. Орталық азиялық бір қаланың қасиетті тарихы: XVIII-XIX ғасырлық Сайрам тарихы кітаптарындағы әулиелер, киелі орындар және шығу тегі туралы аңыздар	177
9. Қасиетті орындар және «қоғамдық» хикаялар: XVI-XVII ғасырларда Йасауиға сопылық тариқатының агиографиялық шығармаларындағы Ахмад Йасауи кесенесінің баяндалуы	217
10. XVI және XVII ғасырлардың басында Хорезмдегі Саййид Ата’и тобының ықпалы.....	235
11. Еділ-Орал аймағындағы исламдану мәселелері: Берке хан туралы дәстүрлер	263
12. Шайх Ахмад б. Худайдад Таразидің «Фунун ал-балаға» атты еңбегіндегі Науа’иға жол ашарлары: XV ғасырдағы Орталық Азия әдеби мәдениетінің ұмытылған бір дереккөзі.....	271
13. Мехмед Фуад Көпрүлүннің «Түрік әдебиетіндегі алғашқы мистиктер» кітабына алғы сөз	359
14. «Жария зикрі мен сама’ны негіздеу бойынша пәтуалар жинағына» алғы сөз.....	377
15. «Орталық Азиядағы исламдану мен киелі шежірелер» кітабының екінші томына алғы сөз.....	383